

DR. JOSIP ŽUPANOV*

Ali na Hrvaškem obstaja »protidelavski sindrom«?

Vprašanje, ki je zapisano v naslovu, je bilo v nekem intervjuju postavljeno prof. Vladimirju Veselici (»Peti jezdec apokalipse«, Hrvatsko gospodarstvo, junij 1994). Odgovoril je pritrdilno in sam se z njim strinjam. Vendar pa se ne prof. Veselica ne jaz ne moreva sklicevati na empirično raziskavo, ki bi najini mnenji potrdila. Takšnih raziskav preprosto ni (ali pa njihovi rezultati niso objavljeni.)

Naj najprej določimo, kaj sploh je »protidelavski sindrom«. Če medicinski termin *sindrom* zamenjamo s socio-psihološkim izrazom *stališče*, potem bomo govorili o protidelavskem stališču. Kaj pa je stališče? Stališče do nečesa ali do nekoga – do nekega objekta torej – je sistem, ki ga sestavljajo tri komponente: 1) kognitivna komponenta, torej tisto, kar verjamemo, da velja za objekt, do katerega zavzemamo stališče, predvsem gre za evaluativna verovanja, ki objektu pripisujejo »dobre« ali »slabe«, »primerne« ali »neprimerne«, »zaželene« ali »nezaželene« lastnosti; 2) emocionalna komponenta, torej tisto, kar čutimo do objekta – nam je všeč ali ne, ga imamo radi ali ne; 3) komponenta akcijske tendence, torej naša pripravljenost, da bomo z objektom ravnali glede na to, ali je naše stališče do njega pozitivno ali negativno (tako da mu bomo pomagali, ga podprli ali nagradili, če bo naše stališče pozitivno, oziroma mu bomo škodovali, ga kaznovali ali uničili, če bo naše stališče negativno).

Odpor elite

Prof. Veselica pravi: »Zanimiv in vreden boljše preučitve je pojav, da pri nas prav ljudje delavsko-kmečkega porekla izražajo največji odpor do delavcev.« Sam bi bil nekoliko natančnejši: če protidelavsko stališče v resnici obstaja, ga je treba najprej iskati v vrstah politične in menedžerske elite, ne pa pri drugih slojih (ne glede na njihovo poreklo) in še najmanj med samimi delavci. Res pa nimamo nobenih empiričnih podatkov o tem, kakšna so evaluacijska verovanja teh elit o delavcih (ali jih torej ocenjujejo »pozitivno« ali »negativno«), ali o tem, kakšni so njihovi občutki do delavcev (jih »imajo radi« ali ne). Obstajajo nekateri podatki (vendar ne znanstveno-sistematični) o obnašanju elit do delavcev. Prof. Veselica o obstoju »protidelavskega sindroma« govori v glavnem na podlagi poznavanja tega obnašanja: »V Splitu so šli delavci na ulice delno tudi zato, ker ni bilo nikakršnega dialoga z njimi... Delavec ne more biti samo objekt. Biti mora tudi subjekt.« Drugače povedano, razosebljenje delavca, ki ga lahko danes opazimo

* Dr. Josip Županov, redni profesor Fakultete za družbene vede, Zagreb.

tudi brez posebnih raziskav in ga nekateri politiki v javnosti celo odkrito zagovarjajo, priča o tretji (akcijski) komponenti protidelavskega stališča. Primerov protidelavskega nastopanja res ni težko najti: predlogi Zakona o delovnih razmerjih, ki so delavcem očitno nenaklonjeni; odnos vladnih funkcionarjev do sindikata in do kolektivnih dogovarjanj; »nacionalizacija« delavskih prihrankov iz naslova »minulega dela« v postopkih podržavljenja družbenih podjetij; postopna, toda temeljita demontaža socialne države, še posebej na področju zdravstvenega zavarovanja, na kar je že opozoril Franjo Jug – pa naprej niti ne bom našteval. Vendarle zgolj v teh primerih ne moremo utemeljiti obstoja protidelavskega stališča, ker jih je mogoče pripisovati vojnemu stanju in revščini, ki jo je vojna povzročila. Za to bi morali poznati tudi kognitivno in emocionalno komponento, o katerih pa žal ne vemo ničesar.

»Delavci« in »zaposleni«

Do informacij o kognitivni in emocionalni komponenti bi bilo z običajnimi anketami in spraševanji javnega mnenja težko priti tudi v primeru, ko bi se s tem kdo ukvarjal, do zdaj pa celo še nihče ni postavil teh vprašanj. S takšnimi anketami navadno namreč dobimo mnenja (opinions) in ne temeljna stališča (attitudes). Mnenje o nekem predmetu je določeno ne le s stališčem vprašanega, marveč tudi s konkretnimi okoliščinami, zato se lahko mnenja precej razlikujejo od stališč. Razlika med obojimi je odlično označena v enem izmed priložnikov za izpraševalce, ki kot primer navaja protokol intervjuja o problemu zagotavljanja pomoči nerazvitim državam. Prvi odgovor vprašanega (Američana) je bil »pozitiven«: ljudem je treba pomagati, saj so revni in težko živijo. Tudi oni so človeška bitja, zato zaslužijo pomoč. Navsezadnje je pomoč siromašnemu krščanska dolžnost. Izpraševalec pa ni bil zadovoljen s takšnimi odgovori in se je skušal s podvprašanji dokopati do skritega temeljnega stališča. Trud ni bil zaman, zakaj nazadnje je vprašani dejal: »Kaj me brigajo, naj jih hudič vzame!« To je bilo stališče, izjave z začetka pa so bila mnenja, kakršna se navadno uporablja v pogovorih o tej temi.

V pomanjkanju pravih raziskav nam lahko pomaga socio-lingvistika. Opozoril bi tudi na pomembno jezikovno spremembo, ki se je pojavila po volitvah leta 1990: osebe, ki so bile v delovnem razmerju, so se takrat imenovale »delavci«, od takrat pa »zaposleni«. ¹ Ne vem, kdo si jo je izmislil in kdaj je beseda prišla v obtočnik, vendar je danes vsakomur jasno, da je znamenje dobre vzgoje, če uporabljaš izraz »zaposleni«. Čeprav je izraz sam po sebi nevtralen, je vendarle res, da je ideološko obarvan: sodi namreč med »politično korektne« izraze, kakor takšne besede imenujejo v Ameriki.

Dezidentifikacija

Primerjajmo obe besedi: »delavec« in »zaposleni«. Beseda »delavec« v vsakdanjem govoru označuje garača, človeka, ki za svoje plačilo opravlja pretežno fizično delo. Skupnost takšnih fizikalcev predstavlja precej številno socialno-ekonomsko skupino, ki se imenuje »delavstvo« ali »delavski razred«. Delavec je torej identifikacijska oznaka, ki določa socialno identiteto (prepoznavnost) posameznika.

¹ Avtor uporablja besedi »radnik« in »djelatnik«.

Zaposleni pa sploh ni identifikacijska oznaka, saj je zaposleni vsakdo, kdor kaj dela, pa naj bo delodajalec ali delavec, politik ali uradnik, profesor ali obrtnik. Celo profesionalni kockar bi se lahko imenoval zaposleni, saj se tudi on ukvarja z nekakšno dejavnostjo, četudi je negativno ovrednotena. Nikdar se ne bom podpisal kot J. Ž., zaposleni v pokoju, marveč kot J. Ž., univ. prof. v pokoju, prav kakor svojemu imenu ne dodajam označbe TV naročnik, čeprav v resnici sem TV naročnik.

Kaj torej pomeni zamenjava identifikacijskega termina z neidentifikacijskim? Pomeni zanikanje socialne identitete neke družbene skupine. Zanikanje identitete pa je resna zadeva, naj gre za posameznika ali za skupino. Za posameznika bi bila to izguba imena in priimka. Danes se to redko dogaja, celo v najbolj totalitarnih režimih ne. Vendar pa takšni primeri niso neznani: med italijansko okupacijo Istre (in pozneje Dalmacije) so ljudem množično spreminjali imena in priimke. Ta napad na identiteto je bil povezan z grobim terorjem, vendar pa so se najbolj dramatične izgube identitete dogajale v nacističnih taboriščih, kjer so taboriščniki namesto imen in priimkov dobili številke, kar je bil prvi korak do popolnega razčlovečenja in končnega fizičnega uničenja.

Diskriminacija

V našem primeru pa ne gre za posameznike, ampak za družbeno skupino. Če identiteto neke skupine postavite pod vprašaj, je to zanesljiv znak, da želite to skupino podrediti, potlačiti, diskriminirati in celo uničiti. Oglejmo si, kaj to pomeni, če gre za etnične in narodnostne skupine: če Hrvate preimenujemo v ustaše, Bošnjake v balije, Rome v cigane, Albance v šiptarje, Žide v čifute, je to v resnici klic h genocidu (ali pa vsaj opravičevanje genocida).

Seveda ni vsako slabšalno ime, ki ga namenimo neki etnični ali narodnostni skupini, tudi že poziv k genocidu (na primer ime švabi za Nemce ali čruhi /negroes/ za črnce), vedno pa gre za diskriminacijo neke skupine na ta ali oni način. Isto velja, ko gre za družbenoprofesionalne in družbenoekonomske skupine. Ko so po drugi svetovni vojni diplomiranim zdravnikom odvzeli do takrat običajno titulo »doktor«, je bil to napad na družbenoprofesionalno identiteto zdravniškega poklica, ki so ga njegovi predstavniki tako tudi razumeli: leta dolgo diplomirani zdravniki niso sprejemali diplom, ampak so se zadovoljili s potrdili, ki so jih potrebovali za zaposlitev. Ali pa primer, ko so med Šuvarjevo šolsko reformo ukinili naziv »učitelj«, kar je bil napad na profesionalno identiteto učiteljev in ga je spremljala nadaljnja degradacija njihovega poklica. Prav tako je spreminjanje delavcev v brezbarvne zaposlene – cela družbena skupina je s tem izgubila svojo socialno identiteto (in svojo družbeno prepoznavnost). Tako moramo razumeti obnašanje, ki sem ga opisal v začetku. Zamenjave delavca z zaposlenim ni mogoče pripisati vojnemu stanju!

Kljub temu pa še vedno ni jasno, kaj naj bi s takim »spreminjanjem« dosegli. Prvo pojasnilo bi lahko bilo, da gre za ideološko reakcijo na nekdanjo ideologizacijo izraza delavec, preprosto po načelu, da je treba zdaj delati nasprotno. Sliši se sprejemljivo, vendar ne pojasnjuje vsega. Če hočemo do korenine problema, moramo najprej pojasniti, zakaj je bil v socializmu izraz delavec tako povečevan.

Kdo je delavca (delavski razred) povzdigoval v nebo? Politokracija. In zakaj? Da bi legitimirala svojo absolutno oblast v družbi in si tako zagotovila njeno trajnost. Svoje legitimnosti ni utemeljevala na svobodnih volitvah, marveč v »zgodovinskem« poslanstvu delavskega razreda. Gotovo se spominjate, da se je Komunistična partija (ZK) (samo)definirala kot »avantgarda delavskega razreda«. Politokracija pa je bila avantgarda te avantgarde. Toda, avantgarda katerega in kakšnega delavskega razreda je bila? Marx razlikuje med »razredom po sebi« in »razredom zase«. Razred po sebi je skupina ljudi, ki imajo skupne ekonomske interese, podoben družbeni položaj in način življenja. Tako definirani delavski razred bi lahko imenovali empirični delavski razred ali preprosto *delavstvo*. Razred po sebi se lahko pretvori v razred zase, in sicer tako da empirični delavski razred razvije (pridobi) posebno »razredno zavest«, torej zavest o svojih zgodovinskih interesih in poslanstvu: uničenju kapitalističnega sistema in njegovi zamenjavi s socializmom oziroma komunizmom. Ta »razredna zavest« vsebuje marksistično teorijo in ideologijo in se mora utelesiti v razredni politični organizaciji – Partiji. Čeprav so marksisti dokazovali, da se ta proces še nikjer ni uresničil (niti v Sovjetski zvezi niti v Jugoslaviji) in da »zgodovinski delavski razred« kot empirična realnost nikjer ne obstaja, je politokracija za svoje vladanje vendarle imela »mandat« tega fantomskega razreda in torej ni potrebovala glasov empiričnega delavskega razreda na svobodnih volitvah.

Kaj je politokracija mislila (kakšno je bilo njeno stališče) o empiričnem delavskem razredu, verjetno ne bomo nikoli ugotovili. Toda, če se zavedamo, da je bila njena poglobljena praktična naloga industrializacija države in ne uresničenje nekega utopičnega projekta, tedaj moremo predpostaviti, da je o delavcih mislila na podoben način kot druge »industrializirajoče elite« v zgodovini – namreč, da so delavci leni, nesposobni poležuhi, neumni in nezanesljivi lopovi, ki so nagnjeni k temu, da iz tovarn odnašajo material ipd. V takem stereotipu so bile utemeljene humoristične televizijske oddaje, v katerih sta za zabavo in smeh gledalcev skrbela Čkalja in Mija Aleksić. Najzanimivejše je, da so ravnanja delavcev vsak dan potrjevala takšne stereotipe. In nazadnje ga ni sesula Partija, niti politokracija, marveč gastarbajterji (zlasti hrvaški), ki so v Nemčiji dokazali, da v produktivnosti in poštenju ne zaostajajo za nemškimi delavci.

»Zgodovinski interesi«

Z uvedbo samoupravljanja je politokracija izvedla pomembno inovacijo. Empirični delavski razred je odela v plašč »zgodovinskega delavskega razreda« in ga postavila na oder z vlogo »zgodovinskega interesa«. Prav kakor so srednjeveški vitezi tedaj, ko so se njihove vrste zaradi medsebojnega pobijanja v vojnah in turnirjih razredčile, po gozdovih iskali drvarje in jih s ceremonialnim ploskim udarcem meča po ramenih napravili za viteze, tako je jugoslovanska politokracija z nekaj zakonskimi paragrafi nezreli delavski razred preimenovala v »samoupravljalce« (self-managers). Svoje legitimnosti pa politokracija seveda ni predala v roke novih samoupravljalcev, nasprotno, ohranila je svoj »mandat« mitološkega »zgodovinskega delavskega razreda«; samoupravljalce je prepustila menedžerjem, katerih legitimnost je bila (potem ko so jih politiki sami izbrali) odvisna od samoupravljalcev, torej od njihovih delavcev. Če je, denimo, prišlo do stavke, se je

legitimnost direktorja v trenutku zamajala, saj je stavka v bistvu pomenila nezaupnico direktorju. Menedžerji so imeli kljub samoupravljanju veliko moč, vendar pa je bil njihov položaj institucionalno zelo negotov. V določenem smislu lahko rečemo, da jih je politokracija izročila na milost in nemilost delavskemu razredu.

Zapozneta reakcija

O tem, kako je takšen položaj vplival – in gotovo je vplival – na stališče menedžerjev do delavcev, nimamo nobenih podatkov. V pogovorih z njimi sem nekatere ujel v trenutkih iskrenosti. Tako mi je neki direktor – zelo izobražen mož, celo doktor znanosti – o predlogu nekega novega zakona dejal: prav nič ne bo vreden, če direktorjem ne bo dopuščal, da uvedejo red – s pištolo! Predvidevam, da je med direktorji (in tudi nekaterimi drugimi menedžerji) prevladoval močan odpor do delavcev, vendar so ga skrivali kot kača noge. Kot »mlajši partnerji« politokracije so se morali zatekati h gnili diplomaciji, političnim manevrom in manipulacijam. Kaj so mislili o samoupravljanju in delavskem razredu so pokazali šele po zlomu socializma, ko je namesto delavskih glasov lastništvo nad kapitalom postalo legitimacijska podlaga njihove oblasti. Zato mislim, da je njihovo protidelavsko stališče pravzaprav podaljšana in zapozneta reakcija in ne več obramba lastnega položaja. Res je, da delavci samoupravljalvske tradicije še niso pozabili, kar je včasih čutiti v sporih med njimi in podjetji, vendar pa je protidelavsko stališče v vrstah menedžerske elite bližji alergijski reakciji kot resnični ogroženosti organizma. Seveda odnos med voditeljem in vodenim (katerega paradigma je Heglov opis odnosa med gospodarjem in služabnikom) nikjer na svetu ni harmoničen, vendar pa je pri nas še dodatno obremenjen s tradicijo odnosa med »upravljalvcem« in »samoupravljalvcem«. Ta bo še dolgo ovirala razvoj modernega profesionalnega menedžmenta in delavske participacije.

Spopad načel

Toda vrnimo se k politokraciji. V prvem obdobju je bil »zgodovinski interes« nevprašljiva legitimacijska podlaga njene oblasti. Pozneje pa je prišlo do cepitve nekdanje enotne jugoslovanske politokracije na šesr republiških (in dve pokrajinski). Republiške politokracije so iskale (in našle) novo načelo legitimnosti: načelo nacionalnosti. »Zgodovinskemu interesu« je pričel konkurirati nacionalni interes. V začetku sedemdesetih je prišlo med njima do odkritega spopada: v mislih imam seveda hrvaške »spomladance« in sečnjo v Karađorđevu. Sprva se je zdelo, da je »razredno načelo« dokončno zmagalo. Toda razbitega lonca ni mogel nihče več zlepit. Konfederalizacija države, v glavnem pa tudi Partije, je to še posebej jasno pokazala. Karađorđevu so sledile teoretsko medle razprave o odnosu med »razrednim« in »nacionalnim«, ki naj bi dokazale, da razredno načelo legitimacije ne nasprotuje nacionalnemu. Nazadnje je politokracija tudi formalno razpadla: kjer je preživela (v Srbiji), se je preoblikovala v skladu z načelom nacionalnosti, kjer so nastale nove politične elite (na primer na Hrvaškem), pa so prav tako utemeljene izključno v nacionalnem načelu legitimacije. »Državotvornost« je nadomestila »zgodovinski interes« delavskega razreda. In prav kakor je nekoč mlada politokracija (v prvem obdobju) vneto zagovarjala »razredno načelo«, zdaj mladi politični razred na Hrvaškem zagovarja nacionalno načelo legitimnosti

– izključiti želi vsako konkurenco razrednega načela. Če hočete izključiti razredno načelo, pa je najboljšše, da izključite še tisto družbeno skupino, ki bi lahko postala nosilec (legitimacijska podlaga) tega načela. Ukinete pa jo lahko samo na ravni ideologije, ne v resnici. To se je zgodilo s preimenovanjem delavcev v zaposlene.

Načelo konkurenčnosti

Ali ni strah, da bo razredno načelo prevladalo nad nacionalnim, vendarle pretiran? Predpostavka, da bi lahko katera izmed družbenih elit ali političnih strank ponovno priklicala fantoma »zgodovinskega interesa« delavskega razreda, je povsem nerealna. Iz dveh razlogov. Prvič, ta ideologija je diskreditirana in dokončno pokopana. Drugič, na Hrvaškem je mogoče legitimnost pridobiti samo na svobodnih volitvah, »zgodovinski delavski razred« pa ne glasuje. Mogoče pa si je legitimnost zagotoviti z »razrednim interesom« empiričnega delavskega razreda, saj gre za veliko skupino ljudi, ki so volilni upravičenci. To »razredno načelo« je resnična konkurenca nacionalnemu. Ne le v teoriji – spomnite se rezultatov volitev v Litvi, na Poljskem in posebej na Madžarskem. Bi se lahko kaj podobnega zgodilo tudi na Hrvaškem? Dokler traja vojna gotovo ne, kaj pa pozneje?

Ko se bo politični razred soočil z nevarnostjo izgube legitimnosti, gotovo ne bo omilil svojega protidelavskega stališča. Verjetno je, da se bo to stališče razširilo na vse, ki kar koli proizvajajo, pa naj gre za materialne ali nematerialne družbene dobrine. Morda pa se je to sploh že zgodilo? Toda nobeno zaostrovanje na ideološki ravni novemu političnemu razredu ne bo pomagalo ohraniti sedanjega položaja, prav kakor »pomirjenje« obeh načel na ideološki ravni ni bilo dovolj, da bi republiške politokracije ohranile svoja ekskluzivna mesta. Politični razred se mora vsega tega še le naučiti. Če mu bo sploh uspelo. Saj, kakor pravi Hegel, iz zgodovine se ni še nihče ničesar naučil!